

ข่าวประชาสัมพันธ์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

114 สุขุมวิท 23 แขวงคลองเตยเหนือ เขตวัฒนา กรุงเทพฯ 10110 ■ โทรศัพท์ 0-2649-5000 ภายใน 15666 ■ โทรสาร 0-259-6172

114 สุขุมวิท 23 แขวงคลองเตยเหนือ เขตวัฒนา กรุงเทพฯ 10110 โทรศัพท์ 0-2649-5000 ภายใน 15666

ส่วนวิเทศสัมพันธ์และสื่อสารองค์กร ได้จัดระบบข่าวสิ่งพิมพ์ สนใจดูรายละเอียดได้ที่ <http://news.swu.ac.th/newsclips/>

ข่าวจากหนังสือพิมพ์มติชน ฉบับประจำวันที 26 เดือนเมษายน พ.ศ.2563 หน้า 13-14 มูลค่าข่าว 1,414,298.-

การเมืองเปลี่ยน การแพทย์ปฏิวัติ **ชาตียาย มุกสง** เปิดสงคราม‘จากปีศาจสู่เชื้อโรค’

ท่ามกลางศึกที่มีคู่ต่อสู้นามว่าไวรัสโควิด เข้าข่าย ‘ศัตรูที่มองไม่เห็นตัว’ ตามคำกล่าวของ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ซึ่งเปรียบเปรยถึงเชื้อโรคที่สร้างภัยให้บ้านเมือง

การแพทย์ยุคใหม่ก้าวกระโดดไปไกลจนดูเหมือนไม่ต้องมองกลับหลัง ทว่าในความเป็นจริงนั้น สังคมมนุษย์มีศัพท์บัญญัติว่า ‘ประวัติศาสตร์’ ที่มอบบทเรียนและทางเลือกหลากหลายแก่มนุษยชาติ

(อ่านต่อหน้า 14)

ครั้งยังทำงานที่สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ กระทรวงสาธารณสุข เดินทางไปประชุมประวัติศาสตร์การแพทย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ครั้งที่ 1 ณ กรุงเสียมเรียบ กัมพูชา

(ต่อจากหน้า 13)

ดร.ชาติชาย มุกสง อาจารย์คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ หิบบยกประวัติศาสตร์การแพทย์จากรัฐโบราณ สูสยาม และประเทศไทย มานำเสนอให้คนยุคใหม่ทำความเข้าใจผ่านประสบการณ์ของบรรพชน

จากปีศาจ สู่เชื้อโรค : ประวัติศาสตร์การแพทย์กับโรคระบาดในสังคมไทย คือผลงานล่าสุดในรูปแบบหนังสือเล่มอ่านง่ายที่น่าสนใจตั้งแต่หน้าปกจนถึงอักษรตัวสุดท้าย

“ถ้าเราจะเผชิญกับอะไร ต้องเข้าใจ เคารพนำมาต่อยอด ในจีนก็มีการนำแพทย์แผนจีนเข้าไปมีบทบาทในการช่วยเผชิญหน้ากับโควิด โดยใช้สูตรยาจีนบำรุงปอดคณะแพทย์และบุคลากรทางการแพทย์ของเขาให้แข็งแรงมากขึ้น” ดร.ชาติชายเล่า พร้อมเทียบเคียงกับภูมิปัญญาไทยในการใช้สมุนไพรอันเป็นอีกหนึ่งทางเลือกเปล่าเลย บทสนทนาต่อไปนี้ ไม่ได้พูดถึงสูตรยาหรือคุณูปการด้านสมุนไพรใดๆ หากแต่ด้วยพัฒนาการทางความคิด ความเชื่อ และความเชื่อของคนไทย จากยุคแห่ง

ความ ‘ไม่รู้’ ที่ส่งผลให้ถูกตีตกเป็นจำเลยในการนำความป่วยไข้มาสู่ผู้คน กระทั่งเข้าสู่การรับรองความรู้จากโลกตะวันตกที่ทำให้มองเห็นกระทั่งรูปร่างหน้าตาของ ‘เชื้อโรค’ เหล่านั้น

การจัดการของรัฐที่ ‘การเมือง’ คืออีกตัวแปรสำคัญของจุดเปลี่ยนด้านสาธารณสุข โดยมีเรื่องราวระหว่างบรรทัดที่ชวนฟังอย่างยิ่ง

ดร.ชาติชาย เป็นชาวพัทลุง เกิดในครอบครัวที่มียาเป็นหมอดำแย บู่และพ่อครอบครองตำรายาที่จดจารบันทึกลงในสมุดไทยเก่าแก่ ซึ่งเจ้าตัวได้เห็น คุ่นเคยหิบบจับมาตั้งแต่ยังอ่านไม่ออก เพราะบางส่วนเขียนด้วยอักษรขอมตามวิถีพื้นบ้านที่มองตำราเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของความศักดิ์สิทธิ์

จบปริญญาตรีนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ.2540 แล้วเบนเข็มสู่เส้นทางประวัติศาสตร์ จนจบอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

“ตอนนั้นรู้สึกว่าการนิเทศศาสตร์ เป็นศาสตร์ที่แก้ปัญหาปลายเหตุ คือเกิดการกระทำถึงที่สุดแล้วจึงมาตัดสินปัญหา เป็นศาสตร์ของการตั้งรับ เลยสนใจประวัติศาสตร์สังคมศาสตร์ ที่สร้างความรู้ความเข้าใจมากกว่าการแก้

ปัญหาที่หลัง”

ในวัย 46 เป็นคุณพ่อของลูกชายวัยน่ารัก 2 คน เป็นอาจารย์คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ผู้บุกเบิกรายวิชา ‘ประวัติศาสตร์การแพทย์และสุขภาพไทย’ จากประสบการณ์มากมายที่ได้รับระหว่างการทำงานให้สำนักวิจัยสังคม และสุขภาพ กระทรวงสาธารณสุข

●ประวัติศาสตร์การแพทย์จะช่วยสังคมไทยอย่างไรในช่วงวิกฤตเช่นนี้ ?

เราเผชิญกับโรคระบาดมาตลอดประวัติศาสตร์อันยาวนานของมนุษยชาติ

ประวัติศาสตร์ของการแพทย์ก็เป็นทางหนึ่งในการที่จะทำให้เราเห็นบทเรียนในการทำผิด ทำถูกของมนุษย์ในอดีตที่สามารถนำมาปรับใช้ในปัจจุบัน เพื่อเป็นทางเลือกในการคิดหาทางใหม่ เป็นแรงบันดาลใจสำหรับการทำงานที่ต้องเผชิญหน้ากับมัน

●โรคระบาดร้ายแรงในด้านานและเอกสารโบราณของไทย บันทึกถึงผลกระทบไว้หนักหนาสาหัสไหม บ้านเมืองถึงขั้นพินาศหรือไม่ ?

โรคที่ระบาดหนักๆ มีผลถึงขั้นทำให้บ้านเมืองล่มสลาย การหนีโรคระบาดเป็นเรื่องปกติมากของคนสมัยโบราณ สมัยต้นรัชกาลที่ 5 มีหลักฐานในเอกสารว่า ชาวบ้านจำนวนมากทั้งที่อีสาน ราชบุรี เวลาเกิดโรคระบาดขึ้น เขาหนีเข้าป่าเลย ทั้งบ้านเรือนไปอยู่ในป่าเลย พอโรคสงบค่อยกลับมา หรือย้ายไปตั้งชุมชนที่อื่นเลย เพื่อเอา

ชีวิตรอด เพราะเรามีที่ทางเยอะ เรามีทรัพยากรเยอะ แต่สำคัญคือคน คนเป็นทรัพยากรสำคัญของรัฐ มีการพาคนหนี หรือคนหนีเองแล้วค่อยมารวมกันเองหลังโรคระบาด

หรือย้อนไปเรื่องพระเจ้าอู่ทองหนีโรคห่า มีข้อถกเถียงว่า โรคห่าของพระเจ้าอู่ทองอาจจะเป็นกาฬโรค เพราะว่าช่วงที่พระเจ้าอู่ทองตั้งกรุงศรีอยุธยาตรงกับกับการระบาดของกาฬโรคครั้งใหญ่ของโลกคือ Black Death ใน ค.ศ.1347 บวกลบแล้ว ตรงกับปีสร้างกรุงศรีอยุธยาพอดี มีบอกว่าออกมาจากจีน ออกมาจากอุซันเหมือนครั้งนี้ด้วย

ในตะวันตก Black Death ทำให้ประชากรของยุโรปหายไปอย่างน้อยเกือบครึ่ง หรือประมาณ 1 ใน 3 ส่งผลต่อกำลังของผู้นำในการเป็นทรัพยากรของรัฐ มีรายงานว่าหลังการระบาด เมืองขาดผู้ปกครองเพราะโดนโรคเล่นงานตาย ในขณะที่คนชนบทอาจจะอยู่รอด เลยเกิดการเลื่อนชั้นทางสังคม คนกลุ่มใหม่เข้ามาเป็นผู้ปกครองแทน มาเป็นปัญญาชนแทน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมสมัยใหม่

●รัฐในอดีตมีบทบาทช่วยเหลือเยียวยาผู้คนในแนวทางไหนบ้าง ?

ต้องทำความเข้าใจก่อนว่า การจัดการโรคระบาดที่เป็นระบบเกิดขึ้นพร้อมกับรัฐ ซึ่งรัฐไทยเกิดในสมัยรัชกาลที่ 4 และเริ่มมีความชัดเจนในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ที่เรียกกันว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สมัยใหม่ การแพทย์จึงกลายเป็นบทบาทหน้าที่ของรัฐในการจัดการขึ้นมา แต่ก่อนหน้านั้น เป็นการใช้ในสิ่งที่เรียกว่าภูมิปัญญาของตัวเอง

เทคโนโลยีสมัยนั้นคือพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อของการเกิดโรค เมื่อคนไทยสมัยโบราณสัมผัสโรค เห็นว่าโรคมันมาเร็ว ไม่รู้ว่าสาเหตุมาจากอะไร อาจมีจากสิ่งที่เขากลัว สิ่งที่เขากลัวที่สุดในธรรมชาติ ในความเหนือธรรมชาติคือผี ภูติผีปีศาจ คือสิ่งที่ทำให้เกิดโรค

มีการสวดอวยตุนสูตร มีพิธีอาพาธพินาศ มีการโปรยทราย โปรยน้ำ อัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญแม่แต่พระแก้วมรกต ออกมาแห่ในขบวน ยิ่งปืนใหญ่ให้ฝึกแล้วและหนีออกไป นี่เป็นความเชื่อที่รัฐโบราณทำ รัฐมีหน้าที่ในการที่จะสร้างกำลังใจในสิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้ดังเช่นปัจจุบัน และอาจให้การรักษาเยียวยาทางยาบ้าง แต่เป็นยาสมุนไพร ซึ่งตำรายาสมัยโบราณ มีสูตรสมุนไพรจำนวนมาก

พอไทยก้าวสู่รัฐสมัยใหม่ มีการปรับตัวในยุค

อาณานิคม ประมาณศตวรรษที่ 19 ก็เอารูปแบบของรัฐในยุโรปมาใช้ ซึ่งรัฐในยุโรปช่วงก่อนหน้าราวสัก 100 ปี คือศตวรรษที่ 18 การแพทย์มีความเป็นสถาบันที่ใช้ดูแลป้องกันโรคให้กับประชากร และให้ประชากรแข็งแรง กลายเป็นกำลังสำคัญของรัฐและประเด็นทางด้านเศรษฐกิจ เป็นผู้บริโภคในเศรษฐกิจหมุนเวียน เป็นกำลังทหารและเสียภาษีให้รัฐ พูดง่ายๆ ว่าประชากรเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญในการสร้างความมั่นคงให้รัฐ เพราะฉะนั้นรัฐก็ต้องดูแลให้เขาแข็งแรง

●มีร่องรอยหลักฐานอะไรบ้างที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาความคิด ความเชื่อที่ว่าโรคภัยเกิดจากผี ปีศาจ จนมาถึงความรู้เรื่องเชื้อโรค ?

ในเอกสารเก่าบอกว่า เมื่อคนต่อโรค ตายอย่างรวดเร็วเหมือนต้องพิษงู เพราะนั่นมันมีความหมายของการมองว่า ความตายที่มันมาถึงอย่างรวดเร็วที่เราเห็นคือการถูกงูกัด เมื่อโรคอะไรก็ไม่รู้มาถูกต้องตัวเขา เขาไม่รู้เรื่องเชื้อโรค ไม่รู้ว่ามาอย่างไร จึงคิดว่าน่าจะเป็นพิษอะไรสักอย่างหนึ่ง เลยเรียกว่าอหิวาตกโรค อหิ แปลว่า งู วาต แปลว่า ลม เป็นลมที่นำพิษงูมา

เมื่อรับการแพทย์ตะวันตกมาใหม่ๆ ความคิดในการเกิดโรคระบาด หลังจากปีศาจแล้ว ก็จะเป็นความคิดที่ว่าด้วยอากาศพิษหรือไอพิษที่เราสูดเข้าไป ความสกปรกทำให้เกิดโรค เพราะฉะนั้นในช่วงที่หมอวัดเลยเข้ามาในสมัย ร.3 ร.4 ต้น ร.5 ก็ใช้วิธีการจัดการบ้านเมือง จัดการร่างกายให้สะอาด กินช้อนกลาง ล้างมือ ทำความสะอาดตัวเอง ทำความสะอาดเสื้อผ้า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วใน

สมัยต้นรัชกาลที่ 5 แต่เมื่อความคิดด้านโรคเปลี่ยนไป ว่ามาจากเชื้อโรค โดยการรับความรู้จากตะวันตกที่เข้ามาประมาณ พ.ศ.2440 เป็นต้นมาก็ทำให้เรามองว่าต้องกำจัดเชื้อ ไม่ให้เชื้อแพร่ คือใช้วิธีการสุขอนามัยส่วนบุคคลอย่างที่ยกเหมือนเดิม ที่เพิ่มมาจากนั้นคือการกำจัดพาหะนำเชื้อ อย่างเช่น แมลงวัน ยุง เพราะรู้ว่าเชื้อโรคติดจากคนสู่คนได้ การตัดวงจรของเชื้อโดยการตัดพาหะ การไม่เอาสิ่งของเครื่องใช้ของคนตายมาใช้ต่อ คือสิ่งที่มีความรู้ขึ้นมาก และใช้มาโดยตลอด จะเห็นว่าเราใช้การสาธารณสุขมากกว่าการแพทย์ด้วยซ้ำ

●ความกลัวใน 'ปีศาจ' ยุคเก่า กับความหวาดผว ใน 'ไวรัส' ร่วมสมัย เหมือนหรือต่างกันอย่างไร ?

อาจต้องย้อนไปดูการระบาดของอหิวาตกโรค สมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งระบาดครั้งแรก คนไทยกลัวมากเพราะ

ไม่รู้ว่าจะเกิดจากอะไร 'ศึกผีมาแต่ทิศประจิม ทิศหรดี' พอมาแล้วทำให้คนตายอย่างรวดเร็ว มันมีความน่ากลัวในแง่ที่ว่า การสื่อสารของคนกันเองยิ่งทำให้น่ากลัวเพราะไม่มีความชัดเจน แต่ในเชิงของระบาดวิทยา การทำให้คนตาย อหิวาตกโรคใช้เวลาสั้นมาก ทั้งลงทั้งราก ทั้งอาเจียน ทั้งถ่าย ทำให้สูญเสียในร่างกายอย่างรวดเร็ว

กาฬโรคพระเจ้าอยู่หัวก็อาจเป็นอย่างนั้น และกาฬโรคสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ค่อนข้างร้ายแรงเหมือนกัน แต่จำกัดอยู่ในเมือง ไม่ค่อยขยายตัวออกไปทุกที่เหมือนตอนนี้ เพราะฉะนั้นถ้าเทียบแล้ว 'โควิด' มีลักษณะของการเป็นโรคระบาดโลกาภิวัตน์

●ย้อนไปที่ประเด็นกลไกสำคัญในการสกัดโรคระบาดในช่วงรับรู้ด้านสาธารณสุขจากตะวันตกมาใหม่ๆ คือการป้องกันตัวเองมากกว่าการรับการรักษาจากแพทย์ ?

ยาที่รักษาได้จริงๆ อย่างอหิวาตกโรค หมอบรัดเลย์ใช้น้ำการบูร ผสมหัวแอลกอฮอล์เป็นสูตรในการรักษา ใช้ฝืนผลมทิงเจอร์ ใช้เหล้า ยังไม่เป็นการแพทย์แบบตะวันตกอย่างที่เรารู้จักกันในปัจจุบันเท่าไรนัก แต่พอค้นพบเชื้อโรคและค้นพบยารักษาเชื้อโรคได้ ว่าเชื้อโรคได้ในทศวรรษ 1920 เป็นต้นมา หรือ พ.ศ.2460 เป็นต้นมา เราก็มีวิธีการควบคุมได้ดีขึ้น

การปลูกฝีของใช้ทหารพิชิตความอันตรายลง เหล่านี้มาพร้อมกับการแพทย์สมัยใหม่ที่น่าเข้ามาจากโลกตะวันตกในยุคอาณานิคม ในขณะที่เดียวกันเราก็ใช้การโฆษณาประชาสัมพันธ์ให้ชาวบ้านรู้จักป้องกันตัวเอง นี่เป็นกลไกสำคัญมากที่ทำให้การป้องกันและควบคุมโรคในอดีตประสบความสำเร็จ เพราะชาวบ้านรู้จักป้องกันซ้ำคึกที่มองไม่เห็นตัว ซึ่งเป็นคำของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

การแพร่หลายของสบู แชมพู ยาสระผม สำคัญมาก เพราะกำจัดเชื้อโรคซึ่งเคยเป็นปัญหาในสุขลักษณะในอดีตให้หายไป อย่างโรคเรื้อนมันสามารถเอาชนะได้ด้วยสุขภัณฑ์ง่ายๆ

●นอกเหนือจากการรับวิทยาการตะวันตก ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม และ 'การเมือง' ก็เป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญ ?

การเสด็จประพาสอาณานิคมของฝรั่ง อินเดียเอเซีย สิงคโปร์ ฯลฯ ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ทำให้เห็นว่าจะต้องใช้โรงพยาบาลในการจัดการสุขาภิบาล ความสะอาด น้ำประปา ก็เป็นสิ่งที่รัฐจัดสรรให้ดีขึ้นเพื่อป้องกันโรค

ระบาด และมีการตั้งโรงพยาบาลศิริราชใน พ.ศ.2431 นี่เป็นจุดเริ่มต้น

อย่างไรก็ตาม สิ่งเหล่านี้มีอยู่เฉพาะในเมืองหลวง และในเมืองใหญ่ๆ บ้าง แต่ไม่มาก ถือว่ายังจำกัดมาก มีรายงานว่า ก่อน 2475 มีโรงพยาบาลแค่ 3-4 โรงเท่านั้นเอง รวมของมิชชันนารีแล้ว ก็ยังมีจำนวนน้อยมาก คนต่างจังหวัดและในพื้นที่ห่างไกล ไม่มีทางเข้าถึงอยู่แล้ว ต่อมาเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง สิ่งเหล่านี้ขยายตัวมากขึ้น เพราะรัฐบาลโดยคณะราษฎรออกนโยบายที่เรียกว่า รัฐเวชกรรม ในปี 2477 นโยบายคือ 1.ต้องให้มี รพ.ทุกจังหวัด 2.ต้องมีระบบป้องกันโรค และควบคุมโรคระบาดที่เป็นอันตราย อหิวาตกโรค กาฬโรค ไช้ทรพิษ มาลาเรีย ฯลฯ 3.สนับสนุนอนามัยแม่และเด็ก เพื่อให้ประชากรเพิ่ม เพื่อสร้างประชากร เพื่อสร้างชาติ เพราะเรามีคนเกิดเยอะ แต่เด็กตายตั้งแต่ยังเป็นทารก สูงมาก

เมื่อมีการปฏิวัติการเมือง ก็มีการปฏิวัติการแพทย์ ทำให้ระบบการแพทย์สาธารณสุขขยายไปทุกจังหวัด ต่อมาก็ขยายไปทุกอำเภอ ต่อมาก็ขยายไปยัง รพ.สต. หรือโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล

●สถานการณ์ 'โควิด' นี้ เห็นได้ชัดว่า อสม.หรืออาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน มีบทบาทสูงมาก เป็นภาคส่วนได้รับความชื่นชมมาก ?

ระบบ อสม.เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ.2520-2521 ทำให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในระบบสาธารณสุข ทำให้ระบบสาธารณสุขของเราค่อนข้างเข้มแข็งอย่างมากในการเผชิญกับวิกฤตโรคระบาด จะเห็นว่าระบบของเราเป็นระบบที่มาจากพื้นที่ส่วนไกลสุด มาสู่ส่วนกลาง ทำงานกันอย่างเป็นระบบมาก แต่ระบบการเมือง ก็แล้วแต่การจัดการว่าแต่ละรัฐบาลมีความเข้มแข็งอย่างไรในแต่ละยุคสมัย

ถ้าเปรียบเทียบง่ายๆ คือรัฐบาลที่กระจายอำนาจให้

บุคลากรทางการแพทย์ที่เป็นนักวิชาชีพ เข้ามามีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในการจัดการ อย่างกรณีใช้หวัดนกในปี 2546 จะทำให้การควบคุมทำได้ดีกว่าการที่อำนาจถูกรวมไว้ที่เดียว แต่การจัดการไม่ลื่นไหลไม่สามารถ one stop service ได้

●จากบทเรียนประวัติศาสตร์ มองอนาคตในยุคหลังโควิดอย่างไร ?

มนุษย์ในอดีตอาจกลัวเพราะไม่มีความรู้ ไม่รู้ว่ามันเกิดจากอะไร เลยโยนไปว่าเป็นผี ปีศาจ จะมาเอาชีวิต เลยป้องกันผี แล้วแต่ว่าพระ หรือผู้ปกครองจะว่าอย่างไร แต่มนุษย์ปัจจุบันได้เปรียบเทียบที่เราว่ามันเกิดจากอะไร แล้วมีความรู้ในการที่จะจัดการด้วย เพราะนั่นถ้าคุณมีความรู้ขนาดนี้แล้ว คุณยังต้องต่อสู้ เอาชนะมันให้ได้

โรคระบาดจะทำให้คนรู้จักป้องกันตัวเองมากขึ้น รู้จักที่จะระมัดระวัง ในการอยู่กิน ในการใช้ชีวิต อย่างกรณีโรคเอดส์ ให้เราสำรวจในกามมากขึ้น มีการใช้ถุงยางอนามัยอย่างเข้มงวด ทำให้เราเปลี่ยนความรู้สึกนึกคิดเกี่ยวกับการใช้ชีวิต

สำหรับบ้านเมืองเองก็อาจจะเปลี่ยนนโยบายในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ การเปลี่ยนที่หนักๆ คือการเปลี่ยนกลุ่มคน ชนชั้น เพราะโรคระบาดคร่าชีวิตคนในเมือง

ผมคิดว่านอกจากมีสติ เราต้องทำความเข้าใจกับสิ่งที่เกิดขึ้น เปิดใจเรียนรู้ไม่ว่าจากประสบการณ์ เปรียบเทียบกับสังคมอื่น เช่น การจัดการที่ดีของไต้หวัน ญี่ปุ่นบางเกาะ เช่น ออกโกโด มาปรับใช้ หรือวิธีการจัดการส่วนบุคคล ชุมชนที่ดี มีประโยชน์ ต้องสื่อสารแพร่กระจายให้ชุมชน ปังเจกบุคคลรับมือได้

ถ้าไกลไปกว่านั้นอาจเทียบสังคมในประวัติศาสตร์ โดยทำความเข้าใจผ่านการจัดการโรคระบาดในอดีต ก็อาจสร้างแรงบันดาลใจ

เป็นความรู้ และทางเลือกในการใช้ชีวิตและการรับมือ

พันธุ์ทิพย์ วีระเนตร